

## השוואה כ"צמצום" תאולוגי

מרדכי רוטנברג



דוד הלבני, שבירת הלוחות: תאולוגיה יהודית לאחר השואה  
תרגום: דוד ענקי, הוצאת טובי, ירושלים 2010

דומה שלא בכדי מתחמקים תאולוגים מלדון בשאלת נוכחותו של האל באושוויץ או היעדרו משם, כי הרי כל ניסיון ליישב "נוכחות נפקדת" זו ייתקל בהכרח בשאלות אפיקורסיות-אתאיסטיות אשר שומר נפשו יעדיף להתרחק מהן.

מתוך עמדה מתחמקת כזאת, אשר מכוחה ההכרזה הניטשיאנית על מות האל הופכת לקריאה "צדיקית" המאשימה את האדם בהרג האל, כל ניסיון תאודיציוני (הצדקת הרע של "צדיק ורע לו") עלול להסתיים בהאשמת האל בהרג האדם בשואה. יש לכרך אפוא את דוד הלבני על התמודדותו האמיצה עם שאלת נוכחותו הנפקדת של האל באושוויץ.

לתאולוגיה שלאחר השואה יש ניסוח ייחודי. הרקע האישי של המחבר כחוקר ידוע של הספרות התלמודית מחד גיסא וכניצול שואה מאידך גיסא צד באחת את תשומת לבו של הקורא שמתעניין בנושא המשתק הזה, המרחף כעננה שחורה מעל לראשם של המאמין ושל הלא מאמין כאחד. כך נלפת הקורא ברגשי הזדהות עם הלבני כאשר הוא חש את כאבו של המתמיד התלמודי הצעיר, הזועק על הריחוק שכפתה עליו השואה מהאל שהתגלה אליו בהר סיני. ואולם במקום התרסת איוב מוצדקת, שתושיב את האל

מרדכי רוטנברג  
הוא חתן  
פרס ישראל  
בחקר העבודה  
הסוציאלית,  
פרופסור  
באוניברסיטה  
העברית  
בירושלים ויושב  
ראש המרכז  
לפסיכולוגיה  
יהודית

הזה על ספסל הנאשמים באשמת עקירתו מספסל בית המדרש האהוב, פוצח הלבני במונולוג תאולוגי הפוטר את האל מאחריות בשם הרצון החופשי המתהפך כלהט חרב, חרב המאפשרת את גירושו של הלבני מגן העדן של הישיבה.

וכך, מתוך איפכא מסתברא מבריקה, הלבני מסיט את סיסמתו של ר' יהושע "לא בשמים היא" ומפנה אותה כאצבע מאשימה כלפי בני האדם. הווה אומר, בניגוד לפרשנות המנפנת בסיסמה תלמודית זו בגאווה דמוקרטית האומרת "ראו איך הורידו חכמינו את התורה מן השמים לארץ", בא הלבני ואומר שעיקרון זה פועל כחרב המתהפכת. כלומר, אם האמירה "לא בשמים היא" משמעה שמעתה ואילך גם הבחירה החופשית לפרש פועלת לפי העיקרון של "חירות על הלוחות", בחירה זו עלולה לפעול כבומרנג גם כאשר לאירועים שליליים. לכן אין מקום לבכות ולהטיח באל: "מדוע נשארת בשמים? היכן היית בזמן השואה?" הטחות קשות אלה כלפי האל מסבירות לכאורה מדוע מציע הלבני להחזיר באמצעות התפילה שלאחר השואה את אחריותו של האל לעולם, שכן תפילה זו מבקשת לחדש את קרבת האל על ידי הורדתו מן השמים אל הארץ.

ברם, לא הייתי נדרש לפיתוח רשימת ביקורת זו לולא השאלות והתהיות שעורר בי השימוש התמוה שעושה הלבני במושג הצמצום הקבלי, מושג שעסקתי בו רבות. הלבני נמנע בצדק מהזדקקות למושג החמקמק "הסתרת פנים" כאשר הוא מציג את הצמצום הקבלי כפרדיגמה למציאות הטרגית שבה אנו דנים. ואולם, אף שהלבני מציג את הצמצום הלוריאני במונחי "כיווץ" נוכחותו של האל בעולם, כיווץ המאפשר את העצמת הבחירה החופשית של האדם, הוא מודה שמדובר בצמצום נוכחותו של האל ולא בהסתלקותו. זה תואם את המסורת הקבלית הסוברת כי מכוח רעיון ה"לית אתר פנוי מניה", האל נמצא תמיד ברקע בבחינת רְשִׁימו המגלם את הרושם האלוהי שנשאר בכלים גם לאחר שבירתם (עמ' 36).

מכאן מוביל הלבני מהלך המתאר את תקופת השואה כמצב שבו "נוצר צורך לאפס כביכול את הצמצום ולהשיב לאדם את שלטונו על העולם... האדם מקבל בחזרה את מלוא האחריות על מעשיו" (שם). לדעת הלבני, "משמעות הדבר היא שבתקופה זו חירותו של האדם נמצאת בשיאה והוא יכול לפיכך לנצלה לטוב או לרע" (שם). אם הלבני טוען שבתופת השואה הייתה חירותו של האדם בשיאה ולכן הוא היה יכול לנצלה לטוב ולרע, אזי הוא מאשים גם את הנאצים, אשר השתמשו בבחירה החופשית לרעה, ובמידה מסוימת גם את היהודים על שהושיטו את צווארם לשחיטה בלי שניסו לנצל את הבחירה החופשית כדי להתמרד או להתאבד וכיוצא בזה.

איני יודע אם הלבני ער לכך שבפרשנות שלו לצמצום פעולת האל בזמן השואה הוא מייצג תפיסה נאו-אפלטונית של רעיון הצמצום, אשר על פיה הסביר הפילוסוף הגרמני פרידריך וילהלם שלינג (1775-1854) את אפשרות פעולתו של הרע בעולם. הדתות המונותאיסטיות עסקו הרבה בשאלה התאודיציונית של אפשרות קיומו של הרע בעולם. הבעיה שהם ביקשו להתמודד אתה הייתה זו: כיצד ייתכן שהאל הטוב, בורא העולם, שהוא כול יכול, יברא רע או יכלול בתוכו גם אלמנטים רעים? כיצד האל האינסופי והמושלם יכול להיות בעת ובעונה אחת גם סופי ובלתי מושלם?

בניסיון למצוא תשובה לשאלה עתיקת יומין זו, נחלקו כידוע התאוסופים המונותאיסטים לשתי קבוצות: לגנוסטיקאים דואליסטים ולנאו-אפלטונים מוניסטים.

הגנוסטיקאים הדואליסטים דחו את האפשרות שהאל הטוב והאידיאלי יברא רע, והאמינו, כמו הזורואסטרים בפרס העתיקה, בדוקטרינה של שתי הממלכות: ממלכת השטן השולטת על הרע, וממלכת האל הטוב. לדעתם, הן בספרה הקוסמוגנית הן בספרת העולם האנושי כוח הרע והחושך הוא ישות נפרדת, המתחרה בישות האימננטית של ממלכת האור והטוב, כך שהכוח הרע והכוח הטוב נמצאים במצב של התנגשות מתמדת, בלא אפשרות גישור ביניהם.

לעומתם האמינו הנאו-אפלטונים המוניסטים באחדות האל; אמנם הם הודו במציאותו של עימות אינהרנטי בין הכוחות האידיאליים, הרוחניים והטובים ובין הכוחות הריאליים, החומרניים והרעים, אך הם עמדו על כך שאין עימות זה בין כוחות הטומאה לכוחות הטוהר יוצר בהכרח חיץ, קרע, בתוך האל הטוב עצמו. הם ראו ברע הריאלי לא ישות נפרדת אלא היעדר אור, או חוסר טוב, כך שהרע פועל במקום שהאור אינו מגיע אליו. כלומר, לפי תפיסתם הרע אינו כוח אקטיבי-דינמי אלא מציאות פסיבית-סטטית.

על פי תפיסת אפשרות קיום הרע כהיעדר הפועל במקום שהאור האלוהי אינו מגיע אליו, טען הפילוסוף הגרמני שלינג בספרו *Of Human Freedom* שרעיון הצמצום עשוי להסביר כיצד היסודות האפלים והמצומצמים עלולים לצמוח לגידול פרא עצמאי והרסני דווקא בעזרת הרצון החופשי או הבחירה החופשית.

כדי להבין כיצד נתפסה תאודיצאת הצמצום הזאת של שלינג, המסבירה כיצד העיקרון האידיאלי (הטוב) עלול לשמוט מידי את רסן השליטה ולתת יד חופשית לשטן הריאלי (הרע) לפעול פעולה עצמאית, מן הראוי לציין כאן שכמה פילוסופים, ובהם הוגו ברגמן וורנר מרקס, טענו ששלינג ניבא את אפשרות השואה (כרע אוניברסלי) שעתידי עמו להמיט על העולם מאה וחמישים שנה מאוחר יותר.<sup>1</sup> וכך למשל כותב ורנר מרקס:

על בסיס מושג "הריאלי" הצליח שלינג להראות כיצד היצור האנושי נושא בחובו סכנה יסודית גדולה... מכיוון שהגורם הריאלי המנוגד פועל בתוכו, ומכיוון שלו בלבד יש חופש בחירה, קיימת בתוכו תמיד סכנת השררה של הרע.<sup>2</sup>

נחזור עתה לתאולוגיית בתר-השואה שמציע לנו הלבני. השאלה הראשונה שאני מפנה אליו היא זו: האם לילד הזה התפללת? האם אתה מוכן ליישר קו עם הפרשנות הנאו-אפלטונית הנוצרית של הפילוסוף הגרמני שלינג, המטיל את אשמת השואה על הבחירה החופשית של האדם? השאלה השנייה שאני מפנה אליו היא זו: האם אתה מאשים גם את הקדוש ברוך הוא בכך שבזמן השואה צמצם מרצונו את המעורבות שלו בעולם ונתן מקום לבחירה החופשית האנושית, בחירה שמכוחה נהפך האדם למפלצת האכזרית ביותר בהיסטוריה?

התשובות לשאלותיי חבויות לדעתי בשאלה הרטורית שמעמיד הלבני ביחס לתפילה הראויה שאנו אמורים לאמץ אחרי השואה, וכך הוא כותב:

1 שמואל הוגו ברגמן, תולדות הפילוסופיה החדשה: יעקובי, פיכטה, שלינג, ירושלים 1977; Werner Marx, 'The Essence of Evil and its Role in History', paper given at the Department of Philosophy, The Hebrew University of Jerusalem, 1980.  
2 מרקס, שם, עמ' 11-12.

לאור הרעיון שהצעתי כאן, ראוי לעניות דעתי לראות בתפילה המבקשת מאלוהים לקצץ בבחירה החופשית הרחבה שניתנה לאדם בעקבות חידוש הצמצום, את התפילה הראויה. תפילה המבקשת מאלוהים לשוב ולקחת את רסן השליטה חזרה לידי. דומני שאין מתאימה לכך יותר מאשר תפילת "אלוהינו ואלוהי אבותינו מלוך על כל העולם כולו בכבודך", הנאמרת בעמידה של ראש השנה (עמ' 39).

הלבני מבקש למעשה להפוך אחרי השואה את רעיון הצמצום לרעיון קוויאטיסטי נוסח מולינוס, או ליתר דיוק, לתאולוגיה נוצרית פסיבית לפי גרסת רודולף אוטו. אם בתפילתו האדם מבקש מהאל לחזור ולשלוט על כל העולם כולו, האם שולל הלבני את רעיון ההתרסה הברדיצ'בית? ואם העליתי את שמו של רודולף אוטו, האם הלבני מאמץ את נוסחת הפסיביות הדתית של אוטו, אשר מעדיפה את "אנוכי עפר ואפר" של אברהם מן העזות הגלומה בזעקתו של אברהם "השופט כל הארץ לא יעשה משפט"?

לסיכום, תמהני מדוע מוכן הלבני, כניצול שואה, לאמץ תאודיצאה נאו-אפלטונית המסבירה את הרוע כהיעדר נוכחותו של האל, ומשחררת בקלות בלתי נסבלת כזו את הקדוש ברוך הוא מאחריותו לעולם בימי השואה. ואולם בשורה התחתונה דומני שיש להורות לדוד הלבני על שטלטל את כולנו בהטלת נושא כאוב זה על שולחן הדיונים, שנחשב מאז החורבן גם למזבח לעת מצוא.